

УДК:626.821

**Дарёнинг қуйи дельтасида сув билан таъминланганлик ҳолатини баҳолашдаги
изланишлар (Қуйи Амударё мисолида)**

Махмудова Умида – ТИҚХММИ магистранти

Аннотация

Мақолада, Орол денгизининг сув ҳавзаларини барпо этиш, суғориш таъсирида тупроқ қатламида зарарли тузларнинг миқдори камаймасдан, балки тупроқ ва сизот сувлар таркибида уларнинг миқдори ошиб бориши, шу билан бирга, сув танқислиги ортиб бораётган вақтда ҳавзанинг сув ресурсларини ўрганишда адабиётлар шарҳини ёритиб бориш асосида илмий тадқиқотларни давом эттириш муҳим омил бўлиб хизмат қилиши ҳамда турли жабҳаларда ишлаган олимлар ҳақида ёритилган.

Ҳозирги кунда республикамызда сув ресурсларидан самарали фойдаланиш, сув хўжалигига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Ушбу йўналишда сув хўжалигида сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уларни самарали бошқариш усулларини такомиллаштиришни амалга ошириш зарур ҳисобланади. 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида «...ерларнинг мелиоратив ҳолатини янада яхшилаш, мелиорация ва ирригация объектлари тармоқларини ривожлантириш» таъкидлаб ўтилган[1].

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон 2017-2021 йилларда «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида» ги Фармони, 2013 йил 19 апрелдаги ПҚ-1958-сон «2013-2017 йиллар даврида ерларнинг мелиоратив ҳолатини янада яхшилаш ва сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш бўйича чора тadbирлар» тўғрисидаги Қарори, Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 320-сон «Сув хўжалигини бошқаришни ташкил қилишни такомиллаштириш» ва 2013 йил 19 мартдаги 82-сон «Ўзбекистон Республикасида сувни ишлатиш ва истъеомол қилиш тартиби низомини тасдиқлаш тўғрисида» ги Қарорлари ҳамда мазкур фаолиятига тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга ошириш бўйича кўплаб ишларни мисол сифатида келтиришимиз мумкин.

Кўпгина олимлар, жумладан Ташмухамедов Б., Духовний В. А., Разаков Р.М., Чуб В.Е., Мягков С.А., Чембарисов Э.И., Якубов М.А. томонидан сув ресурсларидан фойдаланиш, сув хўжалигидаги шароитни ривожлантириш ва қараб чиқиладиган ҳудуддаги маҳаллий ҳавзаларни яратиш бўйича илмий ва табиий шароитда изланишлар олиб борилди ва олинган натижалари сув ресурсларни тақсимлаш ва бошқаришни такомиллаштирилишига ва ривожланишига катта ҳисса қўшди[2].

Маҳаллий шароитда ҳам қатор изланишлар олиб борилди, жумладан «Амударё дельтасида сунъий бошқариладиган ҳавзалар яратиш бўйича изланишлар» (1993), «Амударё дельтасида сунъий бошқариладиган ҳавзалар яратиш» (2001), сув ресурсларидан фойдаланиш ва бошқаришнинг асосий стратегияси ишлаб чиқилди, гидротехник иншоотлар, дaмба ва бошқа объектларнинг ҳавфсизлигини таъминловчи таклиф ва тавсиялар берилди. Олиб бориладиган изланишлар асосида лойиҳалар ишлаб чиқилмоқда, жумладан «Амударё дельтасида сунъий бошқариладиган ҳавзалар яратиш бўйича таклифлар», Амударё дельтасида илмий-тадқиқот ишлари олиб борилмоқда, дельтадаги ҳавзаларни қайта қуриш бўйича ҳар хил вариантлар ишлаб чиқилмоқда.

Сув ресурсларини тақсимлаш ва ҳисобини олиб бориш бўйича муаммоларни ўрганишга аҳамиятли ҳисса қўшилишига қарамасдан қатор муаммолар мавжуд, уларнинг ечими сув ресурсларини бошқариш ва тақсимлаш тизимларни баҳолаш ва асослаш учун муҳим. Бунга сув ресурсларини тақсимлаш ва бошқаришнинг назарий асосларини ишлаб чиқишда, сув ресурслари прогнози ва миқдорини баҳолашдаги муаммолар киради ва бунада ўрганиладиган ҳудуднинг тарихий бошқариш усуллари ва табиий шароитини ўрганган олимлар фикрларини инобатга олган ҳолда ёндашиш ўта муҳим ҳисобланади.

Агар Қуйи Амударёнинг ўрганиш тарихига назар солсак, унинг табиий шароитини биринчи ўрганишга ҳаракат қилган ва илк бор экспедиция ташкил қилган капитан Арёкович-Черкасский ҳисобланади. У Пётр I томонидан ташкил қилинган бўлиб, асосий мақсад Волга дарёси орқали Каспий денгизи ва Амударёга, ундан Ҳиндистон ўлкаси чегараларига чиқиш бўлган. Бирок бу экспедиция ҳалокатга учраган. Князь Урусов бошчилигида 1719 йилда иккинчи маротаба экспедиция тузилади. Бу экспедиция ҳам биринчисига ўхшаш ҳолатга учрайди[3].

Амударё ирмоғини геологик гидрогеологик тадқиқот, уни ирригацион қурилишлар билан боғлиқлигини ўрганиш 1924-1925 йиллардан бошланган.

И.П.Герасимов [4] Қизилқум ва Қорақалпоғистоннинг шарқий қисмида ишлаб, биринчи бўлиб бу ҳудудларни геологик районларга бўлган.

М.М.Крилов [5] ва Б.М.Георгиевский [6] Амударё қуйи оқими ҳудудларини гидрогеологик районларга бўлиниш схемасини тузишади.

1950 йилга келиб Ўзбекистон гидрогеологик трестга қарашли гидрорежим экспедиция ходимлари Амударё қуйи оқимини гидрогеологик шароитини тубдан ўрганиб чиқишган. Шундан сўнг бу ерларда гидротартиб станциялари барпо қилиниб, ҳудудларни гидрогеологик шароитлари тўғрисидаги маълумотлар Ф.М.Раҳимбоев [7], Есимбеков А. [8] ва бошқаларнинг илмий изланишларида ўз аксини топа бошлади.

Сизот сувларининг ҳосил бўлиши, тартиби ва минераллашганлиги ҳамда оқими тўғрисидаги маълумотларни Георгиевский [6]; М.М.Крилов [5]; Д.М.Кац [9], Ф.М.Раҳимбоев [7], Есимбеков А. [8] ишларида кўриш мумкин.

Булардан олдин Амударё қуйи оқимининг ирригацион ўзлаштириш тарихи тўғрисидаги археологик маълумотларни В.В.Бартольд [10], С.П.Толстов [11]; А.С.Кесъ [12], Я.Гуломов [13] ва бошқаларнинг ишларида учратиш мумкин.

Амударё қуйи оқими тупроқлари уларни ҳосил бўлиш шарт-шароитлари ва хоссалари тўғрисидаги маълумотларни илк бор бу ўлкаларга саёҳатчилик қилган Я.В.Ханыковнинг [14] ишларида учратиш мумкин. Лекин ушбу машҳур саёҳатчининг тупроқ ва унинг хоссалари тўғрисидаги маълумотлари оз бўлганлигидан тупроқлар тўғрисида умумий тушунча бера олган ҳолос.

Туркистонни Россияга қўшилиши муносабати билан бу ўлкани ўрганишга ёки бу ўлка тўғрисида тўлиқ маълумотга эга бўлиш мақсадида унинг географик жойланиши, ишлаб чиқариш салоҳияти ва айниқса тупроқлари тўғрисидаги маълумотлар зарур бўлиб қолди. Чунки бу ўлкаларда ғўза экиш, уларнинг майдонини кўпайтириб, кўпроқ пахта етиштириш керак эди. Шу муносабат билан 1909 йилдан бошлаб проф. Димо бошчилигида Туркистон, хусусан Бухоро, Хоразм ва Қорақалпоғистон ўлкаси бир тизимда режали қилиб ўрганила бошланди.

1962 йилда Амударё бўйида тупроқ-биологик экспедиция ташкил қилиниб, суғоришга яроқли ерлар заҳираси аниқланиб, пахта етиштириш ишларига зўр берилди.

Кўплаб изланишлар орасида Б.Шокиров [15], С.Абдуллаев [16] ва Салоҳиддинов А.Т. [17] Қўнғирот ва Мўйноқ туманлари ҳудудлари мисолида Амударё қуйи оқими тупроқлари, уларни муҳофазаси, тупроқларда тузларнинг тўпланиш қонуниятларини ўрганиш ва мелиоратив ҳолатини яхшилаш чораларини ишлаб чиқиш бўйича тадқиқот ишлари олиб боришган. Ҳозирда сув ресурсларидан самарали фойдаланиш уларни муҳофаза қилиш борасида бир неча таклифлар айтиб ўтган.

Тўпланган адабиётлар шарҳидан шундай хулосага келиш мумкинки, Амударё қуйи оқими олиб борилган илмий-тадқиқот ишлари асосан 1990-1995 йилларгача бўлиб, кейинги 10 йил ичида бу ҳудудларда илмий изланишлар кам учрайди.

Бугунги кунда Орол денгизининг қуриган тубида янгидан сув хавзаларини барпо этиш, қум ва туз зарраларини учишини олдини олиш мақсадида экилган ўсимликлар қоплами таъсирида аҳвол бир оз яхшиланмоқда. Бирок суғориш таъсирида тупроқ қатламида зарарли тузларнинг микдори камаймасдан балки тупроқ ва сизот сувлар таркибида уларнинг микдори ошиб бормоқда. Сув танқислиги ортиб бораётган вақтда

ҳавзанинг сув ресурсларини ўрганишда тарихий ёндашув асосида олиб бориш жуда муҳим ҳисобланади, бу ўрганишлар асосида илмий тадқиқотларни давом эттириш муҳим омил бўлиб хизмат қилиши даркор.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони;
2. Духовный В.А., Баклушин М.Б. К вопросу установления основных параметров мелиоративных режимов. //Сб. Научных трудов САНИИРИ. Вып. 148, Ташкент, 1976.С 23-29.
3. Ирригация Узбекистана. II том, Ташкент: Фан, 1979, 231 с
4. Герасимов И. П., Яншин А. Л. Экологические проблемы в прошлой, настоящей и будущей географии мира. – Наука, 1985.
5. Крилов М. М., Боголюбов М. М. Загальна теорія міри та її застосування до вивчення динамічних систем нелінійної механіки //Збірник праць з нелінійної механіки. Записки кафедри математичної фізики Інституту будівельної механіки АН УРСР. – 1937. – Т. 3. – С. 55-112.
6. Георгиевский Б. М. Геологическое строение Каракумов и долины Аму-Дарьи в ее среднем течении и в низовьях //Сб. Очерки к Всесоюзному автопробегу Москва—Каракумы—тМосква, М., Ташкент, 1933а. Д40.
7. Рахимбаев Ф.М. Мелиоративное состояние орошаемых земель (на примере низовьев Амударьи). - Ташкент: Узбекистан, 1980. – С.104.
8. Алимгазинова Б. Ш., Есимбекова М. А. Генетические ресурсы растений Казахстана: состояние и перспективы //Вавиловский журнал генетики и селекции. – 2014. – Т. 16. – №. 3. – С. 648-654.
9. Кац Д. М., Шестаков В. М. Мелиоративная гидрогеология. – 1981.
10. Бартольд В. В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научною целью, 1893-1894 гг. – 1897. – Т. 1. – №. 4.
11. Толстов С. П. По следам древнехорезмийской цивилизации. – 1948.
12. Кесь А.С. Развитие рельефа Сарыкамышской впадины. //Материалы геоморфологии и палеографии СССР. М., 1954, 30 с.
13. Гулямов Я. Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. – Издательство Академии наук Узбекской ССР, 1957.
14. Ханыков Я. В. Пояснительная записка к карте Аральского моря и Хивинского ханства с ее окрестностями //Зап. ИРГО. Кн. – 1851. – Т. 5.
15. Шокиров Б. Деятельность Хивинской областной партийной организации по укреплению колхозов и их организационно-хозяйственному укреплению //Партийное руководство хозяйством. – 1974. – №. 11. – С. 49.
16. Абдуллаев С., Шокиров Б. Амударё қуйи оқими тупрокларининг экологик муҳофазаси «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги» журнали, 1998, № Б 1-2.
17. Салоҳиддинов А.Т., Рузимбетов А.Т., Таҳиров Н. Пресные подземные грунтовые воды как составляющие экосистемы Приаралья. //“Аграрная наука”, 2001. - №6. – С.21-23.
18. Environmental Atlas of Uzbekistan. UNDP. - Tashkent, 2008, 63p.

Илмий раҳбар:

Салоҳиддинов А.Т.